

ՎԱՀՐԱՄ ԱՌԱՆԵՍՅԱՆ

ԱրՊ համալսարան

**ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ**

Պարսկաստանն ի սկզբանե հանդուրժողական էր հայոց քրիստոնեական դարձի հանդեպ, ինչ-որ տեղ նույնիսկ խրախուսում էր, քանի դեռ Հայաստանում նոր հավատի սպասավորների մեծագույն մասն ասորիներ էին, որոնց կարելի է համարել «պարսկական ազդեցության գործակալներ»։ Հայոց գրերի գյուտով, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությամբ Պարսից արքունիքը կորցրել էր Հայաստանի հոգեւոր կազմակերպվածությանը ներազդելու կարելիությունը՝ «ասորի գործակալների» ներկայության, լծակը։ 5-րդ դարի Պարսկաստանը դավանանքի առումով միասնական երկիր չէր։

Եթե վերացարկվենք Մաշտոցի մասին կրոնաառասպելաբանական պատումներին, ապա կտեսնենք, որ նա ազնվական չի եղել, հետեւաբար չի պատկանել «ազատ»-ների դասին։ Այլ բան, որ 428 թ.-ից, այն է՝ Արշակունյաց հարստության վերջնական բարձունից, հետո շատ հնարավոր է, որ նախկին պալատական Մեսրոպը, մնալով պետական ծառայությունից դուրս, կարող էր ձեռնադրվել եւ հոգեւորականի սքեմ հագնել։

Վիրքում եւ Աղվանքում պատիվներով ընդունվելու, նրա տրամադրության տակ այդ երկրների վերնախավի կողմից «ուշիմ երեխաներ» եւ միջոցներ դնելու մասին մեր պատմագրության վկայությունները, կարծես, հակասում են Մաշտոցի՝ աստանդական քարոզիչ եղած լինելու մասին պնդումներին։ Նման պատիվների կարող էր արժանանալ միայն Արշակունյաց Հայաստանի «դեսպանը», ուստի ինչու՞ չընդունել, որ Մաշտոցը Վիրքում եւ Աղվանքում ոչ այնքան հոգեւոր-մշակութային, որքան որ քաղաքական առաքելություն էր իրականացնում։

Հայ պատմագրությունն, իհարկե, նման եզրահանգման գալու համար մեզ ստույգ նշումներ չի անում։ Բայց եթե համարձակվենք Աղվանքում եւ Վիրքում Մաշտոցի գործունեության մասին հիշատակումներից վերցնել կրոնական քողը, ապա կմնա այն, որ դրացի ժողովուրդների համար եւս գիր ստեղծելու ձգտումը ոչ այնքան «բարեգործական», որքան որ այսպես ասած՝ «միասնական դիմադրողական դաշտ» ձեւավորելու նպատակադրվածության դրսեւորում էր։

Այն, ինչ չունեն 4-րդ դարի Հայաստանը՝ հոգեւոր-մշակութային ինքնուրույնության հսկայական ներուժը եւ ինչը երկրի քաղաքական ողբերգության բուն պատճառն էր, սաղմնավորվել էր գրերի գյուտով, իսկ Աղվանքում եւ Վիրքում Մաշտոցի գործունեությամբ դա կարող էր ազդել նաեւ այդ երկրների ներքին իրավիճակի վրա, մի բան, որ Պարսկաստանում, անշուշտ, համարվելու էր սպառնալիք։

Պատմահայրն ասում է, որ Պարթեւ Սահակն իր փեսայի՝ Համազասպ Մամիկոնյանի համար խնդրել է սպարապետի պաշտոն, իսկ Աղվանից երկրի պատմիչի ասելով՝ խնդրանքը վերաբերել է թոռանը՝ Վարդանին, Հայաստանի մարզպանի պաշտոն տալուն Այստեղ ուզում ենք մի նկատառում էլ անել։ Բանն այն է, որ, ի տարբերություն Բուզանդի, Խորենացին Մամիկոնյան նախարարական տունը չի ձանաչում որպես Հայոց

սպարապետության պաշտոնի ժառանգական տեր: Համենայնդեպս, Պապ թագավորի օրոք տեղի ունեցած Զիրավի ճակատամարտի մասին խոսելիս Պատմահայրը Հայոց սպարապետ է անվանում Սմբատ Բագրատունուն՝ ի տարբերություն Բուզանդի, ով այդ ծառայության մեջ տեսնում է Մուշեղ Մամիկոնյանին: Խորենացին չի հիշատակում նաեւ Մուշեղի հորը՝ Վասակ Մամիկոնյանին՝ որպես Արշակ թագավորի օրոք սպարապետի: Եւ, ընդհակառակը, վկայում է, որ Պարթեւ Սահակը Համագասպ Մամիկոնյանի համար խնդրել է Հայոց սպարապետի պաշտոնը: Ի՞նչ է սա նշանակում: Մի՞թե Մամիկոնյաններն իրոք ժառանգաբար Հայոց սպարապետ չեն եղել եւ այդ գործակալությանն արժանացել են միայն Արշակունյաց հարստության անկումից հետո:

Արշակունյաց Հայաստանում ոչ միայն կաթողիկոսությունը, այլեւ հոգեւոր ծառայությունն էլ մեծ մասով ժառանգական էր: 428թ.ին, Լուսավորչի աթոռին տիրելու ժառանգական իրավունքի վերացմամբ, ամենայն հավանականությամբ, եկեղեցին կորցրել է սեփականատիրոջ բացարձակ ինքնուրույնությունը: Ու՛մ է տրվել Արշակունիների եւ Լուսավորչի տան սեփականությունը: Զգուշորեն կարող ենք եզրակացնել, որ Վարդանանց ապստամբության պահին Արշակունիների եւ Լուսավորչի տան «հարքունի բռնագրավված» նախկին տիրույթները գտնվել են մարզպանի՝ Վասակ Սյունեցու կառավարչական ենթակայության տակ:

Մարզպանական Հայաստանում եկեղեցին գրկված էր նախկին տնտեսական հզորությունից: Շատ հավանական է թվում, որ իրենց հերթին որոշ նախարարական տներ նույնպես պիտի հավակնեին Արշակունիների եւ Լուսավորչի աթոռի նախկին տիրույթներին: Իսկ եթե համարենք, որ մարզպանական Հայաստանի երկրորդ ազդեցիկ՝ սպարապետության, պաշտոնն ունենալով՝ Մամիկոնյանները կարող էին նման հավակնություններն իրենց համար նույնիսկ օրինական համարել՝ որպես եւ ազդեցիկ, եւ Լուսավորչի հետ արյունակցական կապ ունեցող իշխանական տուն, ապա ինչու՞ չասել, որ Վարդանանց ապստամբության հիմնական դերակատարները եկեղեցին եւ Մամիկոնյան տունն էին:

Եղիշեն վկայում է, որ Հազկերտի «թղթի» քննարկմանը Վարդանը ոչ միայն ներկա է եղել, այլեւ շատ որոշակիորեն ուղղորդել է «մերժման պատասխանի» ձեւակերպման գործը: Ի պաշտոնե Քուշանքուն մնալով՝ Վարդանի պարտավորվածության եւ Հազկերտի «թղթի» քննարկման պահին նրա Հայաստանում եղած լինելու հանգամանքների համադրումից ծագում է տրամաբանական եզրահանգում, որ Վարդանը Հայաստան է հասել ավելի վաղ, քան՝ Հազկերտի «թուղթը» բերող սուրհանդակը:

Ըստ երեւոյթին, քուշանա-պարսկական պատերազմը Պարսկաստանի ուշադրությունը զգալիորեն շեղել էր Հայաստանի գործերից: Զի բացառված՝ այն չափով, որ մարզպան Վասակ Սյունեցին շատ որոշակի ինքնուրույնություն էր ձեռք բերել: Եւ, ուրեմն, հայկական նեղ շրջանակներում կարող էր քննարկվել թագավորական իշխանության վերականգնման հարցը: Ո՞ր շրջանակներում՝ ահա հարցի «աղը» դա է: Նախարարակն տներից ո՞րը կհավակներ արքայատոհմ դառնալուն: Ըստ ակնհայտի՝ մարզպան Վասակ Սյունեցին եւ Վարդան Մամիկոնյանը: Վերջինիս՝ որպես Լուսավորչի տան հետ արյունակցական կապ ունեցողի, հավանաբար, պետք է որ պաշտպաներ նաեւ եկեղեցին: 4-րդ դարի պատմական իրադարձությունների մասին մեր առաջին պատմիչների հիշատակումներն ակնհայտորեն չեն խոսում եկեղեցու եւ Սյունյաց իշխանական տան միջեւ Ավարայրի նախօրեին դաշինքի հավանականության օգտին: Դա

փոխանցվել է նաեւ հետագա հեղինակներին, ովքեր ավանդույթի ուժով Սյունիքը համարել են «հերձվածողների բույն»:

Տրամաբանական է պատկերվում, որ Վարդանը հենց Հայաստանից ստացած լինի Վասակի քաղաքական հավակնությունների մասին գաղտնի տեղեկատվություն: Քուշանաց երկրում հանուն Պարսից գահի կռվող Հայոց այրուծին պահպանվում էր Հայաստանի ծախսերով, ուստի կապը երկրի եւ անապատներում արյուն հեղող զինվորականության միջեւ մշտական պիտի լիներ:

Եւ ինչու՞ չենթադրել, որ, առնելով Վասակի «թագավորական» մտադրությունների մասին լուրը, Վարդանն շտապել է հասնել Հայաստան, որպեսզի եկեղեցու օգնությամբ կանխի քաղաքական մրցակցի հետագա ձեռնարկումները: Ահա այս համատեքստում շատ դժվար է Վարդանանց ապստամբության գաղափար տեսնել «հանուն մշակութային ինքնավարությունը»՝ ինչպես ընդունված է ասել: Ավելի հավանական է ենթադրել, որ Պարսկաստանի թուլացմամբ գորացած՝ Սյունյաց իշխանական տունը փորձում էր մարգալանական Հայաստանի ներքին խնդիրների կարգավորման գործն իր ձեռքը վերցնել եւ հանդիպում Մամիկոնյանների՝ քաղաքական մրցակիցների, եւ եկեղեցու՝ «քրիստոնեական համայնքի» գաղափարախոսի միացյալ դիմադրությանը: Ահա այստեղ է պետք փնտրել Ավայրայրով պարտված՝ 450-51թթ. իրադարձությունների բուն իմաստը: Դա երկու նախարարական տների՝ Մամիկոնյանների եւ Սյունյաց, միջեւ մրցակցություն էր, որտեղ առաջինն ուներ եկեղեցու աջակցությունը:

Պակասը լրացնում է Փարպեցին, ում մատուցմամբ՝ Վարդան Մամիկոնյանը նախապես ապստամբության գործին որել է մասնակցություն չի ունեցել, գնացել-մեկուսացել էր իր կալվածքում՝ Տայքում, որտեղից նրան հորդորով Արտաշատ է հրավիրել... Վասակ Սյունեցին: Պատմիչի այս վկայությունը ոչ ոք չի հերքել, այդ թվում եւ՝ ժամանակակից ուսումնասիրողները, բայց այն, միեւնույն է, չի էլ կարելի դրել գոնե իբրեւ լրացուցիչ փաստ, անգամ՝ հանգամանք, որը կարող է լինել 451թ. ապստամբությունը հնարավորինս ընդգրկուն լուսաբանելու միջոց:

Վերջին տարիների որոշ հանրամատչելի ուսումնասիրություններում, որոնց գիտականությունը ստույգ համարել դժվար է, արժարժվում է Վասակին՝ «քաղաքագետ», իսկ Վարդանին «անհավասարակշիռ զինվորականի» վարք վերագրելու գաղափարը: Մենք հեռու ենք այդ մտայնությունից այն պատճառով, որ 5-րդ դարի հայ ազնվականությունը միաժամանակ եւ զորական էր, եւ դիվանագետ, եւ կառավարիչ: Իսկ եթե գնահատականները վերաբերում են Վարդանի եւ Վասակի անձնական որակներին, ապա դրա համար պատմագիտական բավարար նյութ չկա: Եւ տպավորություն է ստեղծվում, որ այդ «տեսությունը» մեր ժամանակի իրողությունները 5-րդ դարի վրա տարածելու ոչ այնքան հիմնավոր ձգտում է:

Ասել, թե Վասակը նախանձախնդիր էր «դիվանագիտական» միջոցներով Հայաստանի թագավորությունը վերականգնելուն, իսկ Վարդանն ընտրել էր զինված ապստամբության՝ մինչեւ վերջ չհաշվարկված, տարբերակը, թվում է անհիմն: Այսպես, թե այնպես՝ Պարսից արքունիքը մարգալանական Հայաստանի ներքին խնդրումները վերահսկելու, ազգային ինքնուրույնության շարժումը կասեցնելու նպատակ անապայման ունեցել է:

Ըստ երեւույթին, Պարսից արքունիքն ինչ-որ տեղ թերազնահատել է թագավորությունից զրկված Հայաստանի ներքին դիմադրողականության ներուժը, ձեռնարկել նախարարական իքնուրույնությունը սահմանափակող այնպիսի քայլեր, որ հայ ազնվականությունը մտմտացել է այս կամ

այն ձեռով նախկին արտոնությունները վերականգնելու կամ նույնիսկ ազգային թագավորական իշխանությունը վերականգնելու հնարավորությունը: Եւ այդ գաղափարով վարակվել են եւ Վասակը, եւ Վարդանը, բայց այդպես էլ չեն կարողացել ընդհանուր հայտարարի գալ:

450-51թթ. ապստամբությունն, ինչ խոսք, Հայաստանի եւ հատկապես հայ ազնվականության համար աղետալի հետեւանքներ է ունեցել: Ավարայրում տարած «բարոյական հաղթանակի» մասին հետագայի պնդումները նման են ընդամենն ինքնասպանության: Այդ ճակատամարտում հայ ազնվականության մեծ մասը զոհվել է: Տխուր վախճան են ունեցել նաեւ նրանք, որ չեն մասնակցել զինված ապստամբությանը, Պարսից արքունիքը նրանց դատել եւ ծանրագույն պատիժների է ենթարկել, երկիրն ընկել է պարսից պատժիչ զորաբանակի կրակի տակ: Փրկվածները հեռացել, ապաստանել են իրենց լեռնային անմատչելի ամրոցներում:

Մեկուկես հազարամյակի հեռվից մենք, գուցե, իրավունք ունենք հարցնելու՝ «իսկ արժե՞ր երկիրն ազնվականությունից զրկելու գնով Ավարայրում ճակատամարտ տալ», բայց, ինչպես ասում են՝ «պատմությունը պայմանական եղանակ չի հանդուրժում»: Արձանագրենք միայն, որ Ավարայրի ճակատամարտից ավելի շատ օգուտներ քաղեցին Աղվանքը եւ Վիրքը. զոհված, Պարսից արքունիքի կողմից մահվան կամ աքսորի տաժանակրության դատապարտված հայ ազնվականության մի մասի, նրանց, ում կալվածքները սահմանակից էին Աղվանքին եւ Վիրքին, տիրույթներն անցան այդ երկրների առանձին իշխանությունների: Ավարայրից հետո է, որ Պարսից արքունիքը կատարել է տարածքային վերաբաժանումներ, որոնց հետեւանքով մարզպանական Հայաստանի սահմանները դարձել են ավելի անծուկ:

Ավելին, Ավարայրից հետո հայ եկեղեցու ազդեցությունն Աղվանքում եւ Վիրքում սկսեց արագորեն թուլանալ: Հետեւանքն այն էր, որ Վրաց եկեղեցին հետագայում որդեգրեց ուղղափառության դավանանք եւ լիովին հունական կողմնորոշում ընդունեց, մի հանգամանք, որ խզեց հայ-վրացական հոգեւոր ընդհանրությունը՝ դրա քաղաքական եւ այլ, մինչ օրս իրեն զգացնել տվող, հետեւանքներով հանդերձ:

5-րդ դարի վերջին տասնամյակները նշանավորվեցին նոր հակապարսկական ապստամբությամբ, որի արդյունքները հայտնի են «Նվարսակի համաձայնություն» անվամբ: Դա, ինչ խոսք, կարեւորագույն իրադարձություն էր, բայց ուսումնասիրողների ձնշող մեծամասնությունը հակված է երեւույթը բացատրել ոչ այնքան նոր ապստամբության ավելի հզոր կազմակերպվածությամբ, որքան՝ Պարսկաստանի անհամեմատ թուլությամբ, որը հետեւանք էր Անդրկասպյան ցեղերի դեմ հյուժիչ պատերազմի:

Պատմությունն իմաստավորվում է քաղաքական նշանակությամբ: Այս իմաստով, գուցե, 450-51թ.թ. հակապարսկական ապստամբությունը դիտվի «ժամանակավրեպ» կամ հայ-պարսկական մի ընդհանուր դաշինք կազմելու եւ այդպես Արեւելքից եկող սպառնալիքը դիմագրավելու հնարավորության կորուստ: Նախաավարայրյան մարզպանական Հայաստանը, որքան էլ որ չունեւ Արշակունյաց ժամանակների զորությունը, այնուամենայնիվ, ավելի հզոր էր, քան՝ 5-րդ դարավերջին, երբ կողմերը, հանգամանքների եկան «ընդհանուր հայտարարի»:

Բայց դա «թուլերի» դաշինք էր արդեն, այնքան, որ Պարսկաստանն ստիպված էր հաշտվելու մարզպանական Հայաստանի մի զգալի մասը Հունաստանին անցնելու փաստի հետ: Հետեւանքներն զգացնել էին տալու գրեթե մեկ դար հետո, երբ երկուսին էլ պատուհասելու էր արաբական

սպառնալիքը:

Արաբական արշավանքն, ըստ էության, 5-րդ դարի հայ մշակութային հեղափոխության համար փորձաքար էր: Եւ Հայաստանի հոգեւոր ինքնակազմակերպվածության գրեթե անխաթար պահպանումն այն չափազանց զորեղ ապացույցն է, որ եթե 4-5-րդ դարերի սահմանագծին գրեթե գյուտը չլինէր, չծավալվէր Մաշտոցի իրոք լուսավորչական գործունեությունը, ապա մենք, գուցե, նույնպես կուլ գնայինք իսլամականության արշավին:

Ի վերջո, Մաշտոցի ջանքին ենք պարտական նաեւ Բագրատունյաց իշխանապետության զարթոնքի եւ Հայաստանի մի մասի վրա ինքնուրույն թագավորություն վերականգնելու բացառիկ հաջողված քաղաքականության համար: Ինքնիշխան նպատակներ ձեւավորվում են այնտեղ, որտեղ դրանք իրացնելու հոգեւոր եւ քաղաքական կազմակերպվածություն լինում են: Իսկ այդ ինքնությունը պահպանվել է շնորհիվ ազգային գրով վերաիմաստավորված՝ հոգեւոր-մշակութային ինքնագիտակցության: Մաշտոցի «կերտած» հոգեւոր Հայաստանն է սնուցել ինքնուրույն թագավորության վերականգնման քաղաքական նպատակը:

РЕЗЮМЕ

Ваграм Атанесян

Идеология духовной Армении и вызовы современности

В статье делается попытка рассмотреть восстание Вардананц 5-ого века с политической позиции. Постулатом служит понятие "духовная Армения", которое, по мнению автора, созданием армянской письменности и формированием культурной сущности, параллельно с просвещением, приобрело политическую значимость в концепции восстановления независимой государственности в армянской действительности.

SUMMARY

Vahram Atanesyan

The Ideology of Spiritual Armenia and the Challenges of Modernity.

In the article an attempt is made to examine Vardanants revolt of the 5th century from the political viewpoint. The notion "spiritual Armenia" serves as a postulate which, according to the author, in parallel with education acquired a political significance in the concept of recovery of independent statehood in Armenian reality through the creation of the Armenian alphabet and the formation of cultural essence.